

مفهوم هویت

در کتاب فارسی پایه یازدهم

زهرا کمندلو

دانشجوی ارشد رشته مشاوره مدرسه

چکیده

گذر از کودکی به سمت بزرگسالی، در نوجوانان سبب تغییرات عمده در رفتار، خودمحوری، تغییرات شناختی و تمایل برای وقت‌گذاری بیشتر با همسالان می‌شود. در واقع، نوجوانان به دنبال شکل‌دهی هویت «من» در خود هستند؛ احساسی که به انسان می‌گوید کیست و در نظام اجتماعی چه جایگاهی دارد. آموزش و پرورش به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اجتماعی، نقشی تأثیرگذار در مسئله هویت‌یابی بر عهده دارد. پژوهش حاضر با هدف تحلیل این نقش، به بررسی مفهوم هویت در کتاب فارسی پایه یازدهم پرداخته است. روش تحقیق، تحلیل محتوای کیفی است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که هویت شخصی دارای بیشترین تنوع است و هویت ملی و دینی در مرتبه‌های بعد از آن قرار می‌گیرند.

کلیدواژه‌ها: هویت، هویت‌یابی، کتاب فارسی یازدهم، نوجوان

مقدمه

دست‌یابی به هویت یکی از تکالیف اصلی تحول در دوره نوجوانی است (اریکسون، ۲۰۰۶). در این دوره، تغییرات در زمینه‌های مختلف زیستی، شناختی و اجتماعی سبب می‌شود افراد قبل از هویت‌یابی روی گزینه‌های مختلف هویت تأمل کنند و در حوزه‌های گوناگون آن تعهداتی کسب

کنند. (کراستی و دیگران، ۲۰۱۳). عوامل اجتماعی مختلف بر هویت نوجوانان مؤثرند. شناخت این عوامل و برنامه‌ریزی برای کاربست مطلوب آن‌ها زمینه را برای پیشگیری از بحران هویت در نوجوانان فراهم می‌آورد. از مؤلفه‌های تأثیرگذار بر هویت نوجوانان، مدرسه است که از طریق فعالیت‌های فوق برنامه و کتاب‌های درسی و ارائه فرصت‌های غنی و گوناگون برای جست‌وجو و اکتشاف می‌تواند تأثیری اساسی بر رشد هویت نوجوانان بگذارد (کوپر، ۱۹۹۸؛ لقمان‌نیا و همکاران، ۱۳۹۰). هر چه نوجوانان بیشتر در برنامه‌های درسی و فوق برنامه مدرسه شرکت کنند، این تأثیرپذیری بیشتر خواهد بود (واین و وایت، ۱۹۹۷). در واقع، نظام و متون آموزشی رسمی هر کشور، تعمیق و اشاعه ارزش‌ها و هنجارهای حاکم و به تعبیری، هویت و فرهنگ جمعی را در چارچوب مرزهای ملی به عهده دارد. در ضمن، متون درسی علاوه بر برخورداری از بُعد آموزشی، وظیفه انتقال معانی و پیام‌ها را نیز به عهده دارند و همچون رسانه، و به تعبیر دقیق‌تر تولید رسانه‌ای، عمل می‌کنند. به همین جهت، آنچه از این طریق بازنمایی و به تصویر کشیده می‌شود، اهمیت متون درسی را مضاعف می‌سازد. در میان کتاب‌های درسی، کتاب‌های فارسی نقش بسزایی در انتقال مفاهیم ارزشی دارند؛ زیرا از سویی محور اساسی هویت ایرانی - یعنی

زبان فارسی - را آموزش می‌دهند و از سوی دیگر، قالب‌های ادبی همچون شعر، داستان، ضرب‌المثل و سرود را در اختیار دارند و با بهره‌گیری از آن‌ها، آموزش و انتقال مفاهیم هویتی را ماندگار می‌سازند؛ ابزارهایی که سایر کتاب‌ها از آن بی‌بهره‌اند. در این میان، مسئله نگارنده مقاله این بوده است که کتاب فارسی پایه یازدهم تا چه اندازه به مقوله هویت، به‌عنوان تکلیف اساسی دوره نوجوانی، پرداخته است. به همین منظور، کتاب مذکور به شیوه درس به درس و با استفاده از روش تحلیل محتوای جمله بررسی شده است.

درباره هویت، هویت‌یابی، بحران هویت و عوامل مرتبط با آن تحقیقات بسیار زیادی انجام شده است. منصوره و فریدونی در پژوهشی، هویت ملی در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی را بررسی کرده‌اند. نتایج بررسی آن‌ها نشان می‌دهد که مقوله‌های هویت ملی در کتاب‌های مذکور، تقریباً ۷ درصد کل محتوای کتاب‌ها را شامل می‌شود (منصوره و فریدونی، ۱۳۸۸). همچنین فروزنده جعفرزاده، در پژوهش خود با عنوان «کتاب‌های درسی و هویت ملی»، پژوهش‌هایی را که تا سال ۱۳۸۸ به موضوع هویت ملی در کتاب‌های درسی پرداخته‌اند به روش فراتحلیل، جمع‌بندی و تحلیل کرده است. بر این اساس از شانزده پژوهش مورد بررسی، سه مطالعه درباره کتاب‌های ابتدایی انجام شده و این کتاب‌ها

باید آن را پشت سر گذارد تا بتواند مطابق با الگوی سالم تحول به زندگی ادامه دهد. بحران اساسی در مرحله پنجم، که در دوره نوجوانی رخ می‌دهد، بحران هویت‌یابی در برابر سردرگمی نقش است و ریشه بسیاری از مشکلات دوره نوجوانی در چگونگی پشت سر گذاشتن این بحران است (شاملو، ۱۳۸۲).

مارسیا، مهم‌ترین هدف دوره نوجوانی را رشد تعهد، وفاداری و تبعیت مشخص از مجموعه‌ای از اعتقادات، اهداف و ارزش‌ها می‌داند که در سایه دل‌بستگی رخ می‌دهد. در الگوی مارسیا، شکل‌گیری هویت در ابعاد اکتشاف و تعهد مطرح می‌شود. اکتشاف به سطحی اشاره دارد که افراد، فعالانه ارزش‌ها، اعتقادات و اهداف را بررسی، و نقش‌های مختلف اجتماعی، برنامه‌ها و ایدئولوژی‌های گوناگون را تجربه می‌کنند. تعهد نیز به میزان سرمایه‌گذاری شخص و تصمیم‌گیری برای پذیرفتن ارزش‌ها و اعتقادات و مسیرهای شغلی ویژه، قطع نظر از اینکه این موارد توسط خود فرد انتخاب شده‌اند یا به‌وسیله دیگران در او پرورش یافته‌اند، اشاره می‌کند. این تعهدات شالوده هویت دریافتی توسط فرد است که اریکسون آن را نتیجه مطلوب بحران هویت نوجوان در مقابل سردرگمی هویت معرفی می‌کند (روبن‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵).

انواع هویت در کتاب فارسی پایه یازدهم

لورا برک برای کمک به تشکیل هویت سالم در نوجوانان روش‌هایی را برمی‌شمارد که از میان آن‌ها این دو مورد در حیطه مدرسه و متون آموزشی است: «۱. بحث‌هایی را آغاز کنید که به تفکر سطح بالا در خانه و مدرسه کمک کنند؛ این کار انتخاب منطقی و سنجیده از بین عقاید و ارزش‌های متضاد را ترغیب می‌کند؛ ۲. فرصت‌هایی را برای صحبت کردن با بزرگسالان و همسالانی که روی مسائل هویت کار کرده‌اند، فراهم آورید؛ این امر موجب فراهم آمدن الگوهایی برای کسب هویت و توصیه‌ای درباره نحوه حل کردن مسائل هویت می‌شود» (لورا برک، ۲۰۰۷). از همین رو و با توجه به

هویت‌یابی را به‌عنوان گامی مهم در گذار از نوجوانی و ورود به مرحله بزرگسالی مطرح کرد و ضمن تعریف هویت به‌عنوان مفهومی سازمان‌یافته از «خود»، که شامل ارزش‌ها، باورها و هدف‌هایی است که فرد به آن پایبند است، نظامی هشت مرحله‌ای را برای توصیف تحول روانی و اجتماعی انسان در طول زندگی تدوین کرد. او بر این باور است که فرد در هر مرحله با یک تکلیف یا بحران تحولی مواجه می‌شود که

را بررسی و تحلیل کرده است. در پژوهشی دیگر هاشمی و قربانعلی‌زاده هویت ملی در کتب اجتماعی دوره ابتدایی را تحلیل کرده‌اند ولی تا آنجا که پژوهشگر بررسی نموده تاکنون در زمینه موضوع هویت و هویت‌یابی در کتاب‌های فارسی پایه یازدهم پژوهشی صورت نگرفته است.

هویت و هویت‌یابی

اریکسون (۱۹۶۸) اولین کسی بود که

مورد اول، درس‌های کتاب فارسی یازدهم از جنبه ارزش‌های اخلاقی تحلیل شدند و در نهایت، توجه به حیطة ارزش‌ها، در سه بخش هویت شخصی، هویت دینی و هویت ملی قرار گرفتند. در ادامه، هر کدام از انواع هویت توضیح داده می‌شود.

هویت شخصی: هویت عبارت از مجموعه خصوصیات و مشخصات اساسی اجتماعی و فرهنگی و روانی و فلسفی و زیستی و تاریخی همسان است که به رسایی و روایی به ماهیت یا ذات گروه، به معنی یگانگی یا همانندی اعضای آن با یکدیگر، دلالت کند و آن را و آن‌ها را در یک ظرف زمانی و مکانی معین به‌طور مشخص و قابل قبول و آگاهانه از سایر گروه‌ها و افراد متعلق به آن‌ها متمایز سازد (الطائی؛ ۱۳۷۸: ۱۳۹).

هویت دینی: منظور از هویت دینی که به معنای «هویت‌یابی دینی، احساس تعلق فرد به فرهنگ و اجتماع دینی» می‌باشد (حاجیان، ۱۳۸۸: ۴۵۴) با توجه به مؤلفه‌های هویت دینی این است: ۱. باورها و اعتقادهای دین اسلام شامل توحید، معاد، نبوت و غیره و اعتقاد به ولایت علی (ع)؛ ۲. اعمال و مناسک و احکام دینی شامل نماز، روزه، حج و غیره، ۳. تاریخ اسلام و تشیع، ۴. سیره پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع).

هویت ملی: منظور از «هویت ملی، میزان احساس تعلق و تعهد فرد به مشخصه‌های اصلی ملیت ایرانی است» (حاجیان، ۱۳۸۸: ۴۰۱). عناصر اصلی ملیت ایرانی، با تأکید بر بعد فرهنگی آن عبارت‌اند از:

۱. میراث فرهنگی: موسیقی، معماری، جشن‌های باستانی، سنت‌های فرهنگی، مشاهیر ادبی و شخصیت‌های تاریخی؛
۲. نمادهای ملی و میهن‌پرستی: پرچم، سرود و ترجیح سرزمین مادری، عشق ورزیدن به ایران؛
۳. فرهنگی و روش زندگی: آداب و رسوم، تابوها و ارزش‌های اجتماعی؛
۴. احساس افتخار به هویت تاریخی مشترک و دلبستگی تاریخی.

نتیجه‌گیری

طبق نظریه آریکسون، هویت دستاورد مهم شخصیت نوجوانی است. نوجوانانی

که تعارض روان‌شناختی هویت در برابر سردرگمی نقش را با موفقیت حل می‌کنند، خودپنداره محکمی را می‌سازند که از ارزش‌ها و هدف‌های خود برگزیده، تشکیل می‌شود. از طرفی، مدارس و جوامعی که فرصت‌های غنی و متنوع برای کاوش ارزش‌ها و اعتقادات فراهم می‌آورند نیز به تشکیل هویت کمک می‌کنند. به همین جهت، کلیهٔ دروس

در میان کتاب‌های درسی، کتاب‌های فارسی نقش بسزایی در انتقال مفاهیم ارزشی دارند؛ زیرا از سویی محور اساسی هویت ایرانی - یعنی زبان فارسی - را آموزش می‌دهند و از سوی دیگر، قالب‌های ادبی همچون شعر، داستان، ضرب‌المثل و سرود را در اختیار دارند و با بهره‌گیری از آن‌ها، آموزش و انتقال مفاهیم هویتی را ماندگار می‌سازند

وسرفصل دروس و نیز تناسب محتوای دورهٔ تحصیلی با توانمندی‌های ذهنی دانش‌آموزان ممکن و منطقی نیست. در نظام آموزش‌وپرورش، برخی اهداف از اهمیت بیشتری برخوردارند؛ برای مثال، اولین هدف کلان سند تحول بنیادین به بحث تربیت انسان اختصاص دارد. برخی ویژگی‌های مطلوب انسان در این سند عبارت‌اند از: موحد، مؤمن، حقیقت‌جو، عاقل، عدالت‌خواه، جهادگر، جمع‌گرا، وطن‌دوست، ولایت‌مدار، منتظر، آزادمنش، با اراده، متخلق به اخلاق اسلامی، قانون‌مدار، خلاق، پاک‌دامن و ... (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۱۵). بر این اساس، نظام آموزش‌وپرورش تربیت اخلاقی انسان را اولین هدف خود در آموزش قرار داده است و از این‌رو، عدم توازن در بیان مؤلفه‌ها نتیجه‌ای طبیعی خواهد بود. به‌طور کلی، این هدف کلان به خوبی در کتب تحول بنیادین مورد توجه قرار گرفته است. از نقاط قوت کتاب فارسی پایهٔ یازدهم توجه به ارزش‌های اخلاقی، تأکید بیشتر بر قلمرو فرهنگ، تنوع شخصیت‌های ملی و معرفی مهم‌ترین آثار مکتوب است. نقاط ضعف این کتاب بی‌توجهی به شخصیت‌های معاصر در حوزه‌های علمی و فلسفی، ادبی و هنری، بررسی نکردن برخی از دوره‌های تاریخی، بی‌توجهی به وقایع علمی و فرهنگی و نادیده گرفتن مشاهیر در حوزه ورزش و اساطیر است.

منابع

۱. الطائی، علی. (۱۳۷۸). بحران هویت قومی در ایران. تهران: نشر شادگان.
۲. برک، ل. (۱۳۸۸). روان‌شناسی رشد. (جلد دوم). ترجمهٔ سید محمدی. تهران: نشر ارسباران (تاریخ انتشار اثر اصلی، ۲۰۰۷).
۳. حاجیان، ابراهیم. (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی هویت ایرانی. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
۴. روبن‌زاده، شرمین؛ رسول‌زاده طباطبایی، کاظم؛ قربانی، نیما؛ عابدین، علی‌رضا. (۱۳۹۵). بررسی تأثیر فرایند خودشناسی، میزان تعهد و مؤلفه‌های روابط موضوعی بر شکل‌گیری هویت نوجوانان. مجلهٔ علوم پزشکی صدر، دوره ۴، شماره ۴، ص ۲۷۶ - ۲۶۷.
۵. شاملو، سعید. (۱۳۸۲). مکتب‌ها و نظریه‌ها در روان‌شناسی شخصیت. تهران: انتشارات رشد.
۶. منصوری، علی؛ فریدونی، آرینا. (۱۳۸۸). تبلور هویت ملی در کتاب‌های درسی؛ بررسی محتوای کتاب‌های دورهٔ ابتدایی، فصلنامهٔ مطالعات ملی، س ۱۰، ش ۲۸، ص ۴۷ - ۲۶.

دورهٔ اول دبیرستان از نظر محتوا و آموزش باید به این نکته توجه لازم را داشته باشند. پژوهش حاضر با این هدف به تحلیل محتوای کتاب فارسی پایهٔ یازدهم پرداخته است. نتایج تحلیل محتوایی کیفی نشان می‌دهد که در این کتاب به شکل متوازن و یکسان به ابعاد هویت توجه نشده است و به ترتیب، مؤلفه‌های هویت شخصی و هویت ملی از بیشترین تنوع و مؤلفهٔ هویت دینی از کمترین تنوع برخوردار بوده‌اند. البته، توجه برابر به تمامی ابعاد هویت ملی به دلیل اولویت هدف‌گذاری‌ها، موضوع